

LETTERS EN STIPPEN

Muzieknotatie op Griekse papyri

Francisca Hoogendijk

In het Leids Papyrologisch Instituut bevindt zich een ruim 2250 jaar oud stukje papyrus van 6,3 bij 7,5 cm, afkomstig uit Egypte. Er staan slechts enkele fragmenten op van versregels uit een Griekse tragedie van Euripides (vijfde eeuw v.Chr.), maar toch is deze papyrus van groot belang. Boven de Griekse woorden zijn namelijk muzieknoten geschreven, en daarmee is deze papyrus de oudste Griekse tekst met muzieknotatie.

Euripides, Iphigeneia in Aulis, fragmenten van regel 1500-1509 en 784-794 met muzieknotatie.

*Derde eeuw v.Chr.
Papyrus Leiden Pap. Inst.
inv. 510*

Papyrus, een soort papier vervaardigd uit de vezels van de papyrusplant, was eeuwenlang als schrijfmateriaal in gebruik in Egypte, en ook in de rest van de antieke wereld. Dat papyri later vrijwel alleen in Egypte zijn teruggevonden, komt doordat alleen de droogte van een woestijnklimaat dit organische materiaal kon conserveren. Na de verovering door Alexander de Grote in 331 v.Chr. werden de taal en de cultuur van de bovenlaag van de Egyptische maatschappij Grieks; dit duurde voort tot zelfs na de ver-

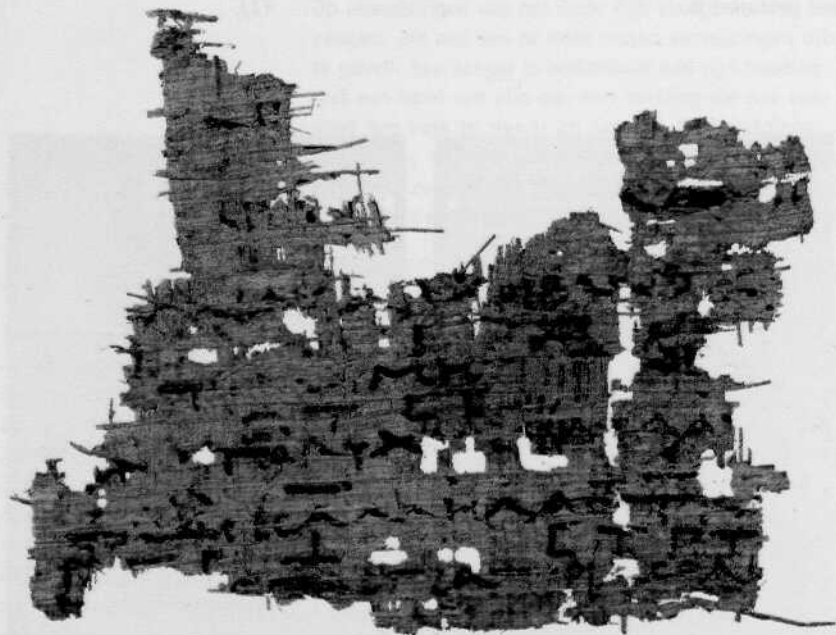
overing van Egypte door de Arabieren in 649 n.Chr. Vandaar dat vele papyri uit Egypte Griekse teksten bevatten, zowel documenten als stukken Griekse literatuur.

Van alfa tot omega

In 1890 (de papyrologie is nog maar een jonge wetenschap) werd de eerste Griekse papyrus met muzieknoten erop gepubliceerd. Voor die tijd waren er slechts een tiental oude Griekse muziekstukken bekend via de middeleeuwse handschriftoverlevering. De vondst van originele muziekstukken uit de Oudheid was een welkome verrassing.

De tekens die voor de muzieknotatie werden gebruikt, waren al beschreven in het werk van de musicoloog Alypius uit de derde eeuw n.Chr., dat via oude handschriften tot in onze tijd was overgeleverd. Om muziek op schrift te stellen, gebruikten de Grieken bestaande tekens uit hun toenmalige alfabet. In eerste instantie werd alleen de muziek voor instrumenten (blaas- en snaarinstrumenten) genoteerd. Uit de archaïsche vorm van de tekens is afgeleid dat dit instrumentale notenschrift al in de eerste helft van de vijfde eeuw v.Chr. moet zijn ontwikkeld. De dertien, later zestien letters die ervoor werden uitgekozen (in niet-alfabetische volgorde), konden gedraaid en gespiegeld worden (zoals de E of K). De verschillende standen van eenzelfde letter verdeelden één noot in halve of kwartnoten.

Voor de zangers was er aanvankelijk geen muzieknotatie. Zij leerden hun liederen op het gehoor en hadden veel ruimte voor eigen interpretatie. Later, vanaf het einde van de vijfde eeuw v.Chr., is men ook de vocale noten gaan noteren. In de tussentijd waren de Grieken overgegaan op het gebruik van het zogenaamde Ionische alfabet, het Griekse alfabet zoals wij dat nu nog kennen. Voor de vocale noten werden alle vierentwintig letters van dit alfabet gebruikt, die samen, van de *alfa* aflopend naar de *omega*, een octaaf verdeelden in vierentwintig stappen van een kwartnoot. Om een hogere of lagere octaaf aan te

Α' Δ' Η' Κ' Ν'	Ι *	Α Δ Η Κ Ν Π Τ Χ	Υ Φ Ψ Χ Ψ Ι Υ	Τ
Β' Ε' Θ' Α' Ξ'	Λ ς	Β Ε Θ Α Ξ Π Υ Ψ	Ρ Φ Ψ Ψ Ψ Ψ	Υ
Γ' Ζ' Ι' Μ' Ο'	Φ Ψ	Γ Ζ Ι Μ Ο Φ Ψ	Γ Ζ Ψ Ψ Ψ Ψ	Ψ

Ν' Ε' Α' Γ' Κ'	Υ Ζ	Ν Ε Α Γ Κ Ε Φ	Γ Ψ Ε Η Η Ε	Ψ
Λ' Β' Υ' Ψ'	Α Ψ	Λ Β Υ Ψ Χ Ε Ψ	Λ Ψ Ε Ψ Ψ Ψ	Ψ
Ψ' Ο' Ψ' Ψ'	Α Ψ	Ψ Ο Ψ Ψ Χ Ε Ψ	Ψ Ψ Ψ Ψ Ψ Ψ	Ψ

geven, werden de letters een kwartslag gedraaid of ondersteboven, gespiegeld of gehalveerd geschreven, of werd er een streepje aan de letter toegevoegd. De instrumentale en vocale notatie bleven naast elkaar bestaan.

Ritmische tekens

Soms werden ook ritmische tekens gebruikt: meestal stippen, *stigmai*, die een nadruk aanduiden. De lengte van de noten kon met een streep worden aangegeven, maar dat was niet altijd nodig wanneer de muziek aan tekst gebonden was. De Griekse verzen kennen namelijk lange en korte lettergrepen, die zo vanzelf de lengte van de gezongen of gespeelde noot bepaalden.

Naarmate er meer muziekpapyri gepubliceerd werden, konden de muzieknoten erop steeds beter gelezen en geïnterpreteerd worden. Ook heeft men, na vergelijking van de zangstukken met het bereik van de (mannelijke) stem, bij benadering de absolute toonhoogte vast kunnen stellen. Zo kan de Griekse muziek zoals die in eeuwenoude papyri genoteerd staat, in onze moderne muzieknoten worden omgezet en zelfs weer worden uitgevoerd.

Muziekpapyri

Er zijn inmiddels meer dan dertig papyri met muzieknotatie bekend; vele slechts kleine fragmentjes met wat tekst en noten, sommige ook met meerdere muziekstukken erop. Ze stammen allemaal uit Egypte, uit de derde eeuw v.Chr. tot aan de vierde eeuw n.Chr. Een compleet overzicht van alle teksten met Griekse muzieknotatie - niet alleen de papyri, maar ook een vijftal inscripties op steen en de in de middeleeuwse manuscripten bewaarde muziek - is in 2001 gepubliceerd.¹

De oudste muziekpapyrus is de bovengenoemde Leidse Euripides-papyrus. Hij wordt gedateerd vóór 250 v.Chr. en is dus 'slechts' zo'n honderdvijftig jaar na de dood van Euripides geschreven. De muziek is mogelijk door Euripides zelf gecomponeerd. Er staan fragmenten op van verzen uit twee verschillende koorliederen van de tragedie 'Iphigeneia in Aulis'; het moet hier om een bloemlezing van populaire stukken gaan. De muzieknoten, die alleen boven de twee onderste regels Grieks te onderscheiden zijn, zijn vocale noten. Daarnaast zijn er waarschijnlijk twee instrumentale aanwijzingen te lezen en een aantal ritmische tekens, de dikke punten. De tekst van dit lied drukt de gevoelens uit van een koor van vrouwen. Toch zal het niemand verbazen dat het door een mannelijke zanger is voorgedragen: in tragedies werden immers alle rollen door mannen gespeeld. Dit blijkt nu ook uit het register waarin werd gezongen: de noten op de papyrus vagen om een tenor.

De oudste papyrusfragmenten met muzieknotatie bevatten veelal liederen uit Griekse tragedies en andere klassieke verzen. De klassieke stukken werden echter in de loop van de tijd steeds minder opgevoerd; de muziekpapyri uit de Romeinse tijd (na 31 v.Chr.) vertonen voornamelijk eigentijdse composities. Het jongste muziekfragment op papyrus, geschreven in het begin van de vierde eeuw n.Chr., bevat fragmenten van een christelijke hymne. In de late Oudheid is het oude Griekse notenschrift in onbruik geraakt.

De vondst van originele muziekpapyri heeft onze kennis van de oude Griekse muziek sterk uitgebreid. Nu weten we hoe de Griekse muzieknoten er in de Oudheid daadwerkelijk hebben uitgezien. En zelfs weten we bij benadering hoe de oude Griekse muziek, althans in Grieks-Romeins Egypte, heeft geklonken. Aangezien er nog vele tienduizenden papyri in musea en verzamelingen liggen te wachten om ontcijferd te worden, en er ook bij opgravingen nog steeds nieuwe papyri aan het licht worden gebracht, zullen er zeker nog meer papyri met Griekse muziek worden gepubliceerd, die zo niet alleen met woorden, maar ook met klanken de antieke Griekse wereld een stapje dichterbij brengen.

Links: Oudgriekse muzieknotatietekens. Bovenaan de Griekse letters in verschillende standen voor vocale muziek, eronder Archaisch-Griekse lettertekens in verschillende standen voor instrumentale muziek.²

Op het zgn. Seikilos-zuiltje, een grafsteen, staat een Grieks lied met muzieknotatie boven de tekst. Klein-Azië, tweede eeuw. Collectie Nationalmuseum, Kopenhagen.